כיתה י' | תושב"ע · משנה | שיעור 2 מתוך 3 | 45 דק' | קידושין א, ז

מי חייב במה? מצוות האב, מצוות הבן ומצוות עשה שהזמן גרמה

🎯 מטרות השיעור

- התלמידים יקראו את משנה ז בפרק א של מסכת קידושין, ויזהו את חמשת הכללים שבה.
- התלמידים יסבירו לפי הרע"ב את המושגים "מצוות הבן על האב", "מצוות האב על הבן" ו"מצוות עשה שהזמן גרמה", ויביאו דוגמאות.
- התלמידים יבינו את הקביעה "אין למדין מן הכללות", וימצאו מצוות שהן יוצאות מן הכלל.
- התלמידים יתרגלו שאלת בגרות שבה צריך למיין מצוות לפי הכללים ולנמק.

❓ השאלה הגדולה של היחידה

איך התורה מעצבת את סדר העדיפויות שלי: מה חובה, מה בלי גבול, ומי חייב במה?

השיעור השני שואל: מי חייב במה? ואיך כלל של משנה עובד כשיש לו יוצאים מן הכלל?

🧪 פתיחה

מחלקים לזוגות שמונה כרטיסיות: שופר, מזוזה, ציצית, השבת אבדה, סוכה, מעקה, כיבוד אב ואם, לימוד אומנות לילד. מבקשים למיין לשתי קבוצות לפי קריטריון שהזוג בוחר, ולכתוב את הקריטריון. משווים בין הזוגות: מי מיין לפי זמן? (5 דקות)

📖 הסבר למורה

המשנה מנסחת ארבעה כללים, ואחריהם כלל חמישי על מצוות לא תעשה. שני הכללים הראשונים עוסקים ביחסי הורים וילדים: "מצוות הבן על האב" הן החובות של האב כלפי בנו (לפי הרע"ב: ברית מילה, פדיון הבן, ללמדו תורה, ללמדו אומנות, להשיאו אישה וללמדו לשחות), ובהן האב חייב והאם פטורה. "מצוות האב על הבן" הן החובות של הילד כלפי הוריו, מורא וכבוד, ובהן "הַבָּנִים וְהַבָּנוֹת חַיָּבִים".

הכלל השלישי והרביעי מבחינים בין מצוות עשה שהזמן גרמה (מצווה שיש לה זמן מסוים: שופר, סוכה, לולב, ציצית) ובין מצוות עשה שלא הזמן גרמה (מזוזה, מעקה, השבת אבדה, שילוח הקן). נשים פטורות מהראשונות וחייבות באחרונות.

הרע"ב מוסיף חידוש חשוב לבגרות: שני הכללים האלה "לָאו דַּוְקָא", כי "אֵין לְמֵדִין מִן הַכְּלָלוֹת". מצה בליל הפסח, שמחה במועדים והקהל הן מצוות שהזמן גרמן, ונשים חייבות בהן; ותלמוד תורה, פרייה ורבייה

ופדיון הבן אינן תלויות בזמן, ונשים פטורות. לעומת זאת, הכלל של מצוות לא תעשה הוא "כְּלָלָא דַוְקָא", ונלמד מן הפסוק "אִישׁ אוֹ אִשָּׁה כִּי יַעֲשׂוּ".

בשאלות הבגרות מופיע גם נימוק הרמב"ם לכך שתפילין הן מצוות עשה שהזמן גרמה: מניחים אותן ביום ולא בלילה, ולכן הזמן קובע את המצווה. כדאי להשוות לציצית, שמופיעה ברשימה של הרע"ב מאותה סיבה.

📜 המקור (המשנה מתוך ספריא, נוסח תורת אמת; רע"ב מתוך ספריא)

משנה, קידושין פרק א, משנה ז

כָּל מִצְוֹת הַבֵּן עַל הָאָב, אֲנָשִׁים חַיָּבִין וְנָשִׁים פְּטוּרוֹת. וְכָל מִצְוֹת הָאָב עַל הַבֵּן, אֶחָד אֲנָשִׁים וְאֶחָד נָשִׁים חַיָּבִין. וְכָל מִצְוַת עֲשֵׂה שֶׁהַזְּמָן גְּרָמָהּ, אֲנָשִׁים חַיָּבִין וְנָשִׁים פְּטוּרוֹת. וְכָל מִצְוַת עֲשֵׂה שֶׁלֹּא הַזְּמָן גְּרָמָהּ, אֶחָד אֲנָשִׁים וְאֶחָד נָשִׁים חַיָּבִין. וְכָל מִצְוַת לֹא תַעֲשֶׂה, בֵּין שֶׁהַזְּמָן גְּרָמָהּ בֵּין שֶׁלֹּא הַזְּמָן גְּרָמָהּ, אֶחָד אֲנָשִׁים וְאֶחָד נָשִׁים חַיָּבִין, חוּץ מִבַּל תַּשְׁחִית וּבַל תַּקִּיף וּבַל תְּטַמֵּא לְמֵתִים:

רע"ב (ר' עובדיה מברטנורא) על קידושין א, ז

כָּל מִצְוֹת הַבֵּן עַל הָאָב. כָּל מִצְוֹת הַבֵּן הַמְּטָלוֹת עַל הָאָב לַעֲשׂוֹת לִבְנוֹ. וְהֵן שִׁשָּׁה דְּבָרִים, לְמוּלוֹ, לִפְדּוֹתוֹ אִם הוּא בְּכוֹר, לְלַמְּדוֹ תוֹרָה, לְלַמְּדוֹ אֻמָּנוּת, לְהַשִּׂיאוֹ אִשָּׁה, לְהָשִׁיטוֹ בַּנָּהָר:

רע"ב (ר' עובדיה מברטנורא) על קידושין א, ז

וְכָל מִצְוֹת הָאָב. הַמְּטָלוֹת עַל הַבֵּן לַעֲשׂוֹת לְאָבִיו, שֶׁהֵם מוֹרָא וְכָבוֹד. מוֹרָא, לֹא יֵשֵׁב בִּמְקוֹמוֹ, וְלֹא יִסְתֹּר אֶת דְּבָרָיו, וְלֹא יַכְרִיעַ אֶת דְּבָרָיו. כָּבוֹד, מַאֲכִיל וּמַשְׁקֶה. מַלְבִּישׁ וּמְכַסֶּה, מַכְנִיס וּמוֹצִיא:

רע"ב (ר' עובדיה מברטנורא) על קידושין א, ז

אֶחָד אֲנָשִׁים וְאֶחָד נָשִׁים חַיָּבִים. הַבָּנִים וְהַבָּנוֹת חַיָּבִים:

רע"ב (ר' עובדיה מברטנורא) על קידושין א, ז

וְכָל מִצְוַת עֲשֵׂה שֶׁהַזְּמָן גְּרָמָהּ. שֶׁהַזְּמַן גָּרַם לַמִּצְוָה שֶׁתָּבֹא, כְּגוֹן שׁוֹפָר, סֻכָּה, לוּלָב, וְצִיצִית:

רע"ב (ר' עובדיה מברטנורא) על קידושין א, ז

שֶׁלֹּא הַזְּמַן גְּרָמָהּ. כְּגוֹן מְזוּזָה, מַעֲקֶה, אֲבֵדָה, וְשִׁלּוּחַ הַקֵּן. וְהָנֵי תְּרֵי כְּלָלֵי לָאו דַּוְקָא, כִּדְקָיְמָא לָן אֵין לְמֵדִין מִן הַכְּלָלוֹת אֲפִלּוּ בְּמָקוֹם שֶׁנֶּאֱמַר בָּהֶם חוּץ, שֶׁהֲרֵי מַצָּה בְּלֵיל הַפֶּסַח, וְשִׂמְחָה בַּמּוֹעֲדִים, וְהַקְהֵל בְּחַג הַסֻּכּוֹת, כֻּלָּן מִצְוֹת עֲשֵׂה שֶׁהַזְּמַן גְּרָמָהּ הֵן, וְנָשִׁים חַיָּבוֹת. וְתַלְמוּד תּוֹרָה, וּפְרִיָּה וּרְבִיָּה, וּפִדְיוֹן הַבֵּן, מִמִּצְוֹת עֲשֵׂה שֶׁלֹּא הַזְּמַן גְּרָמָהּ הֵן, וְנָשִׁים פְּטוּרוֹת. אֲבָל כְּלָלָא בַּתְרָא דְּכָל מִצְוֹת לֹא תַעֲשֶׂה אֶחָד אֲנָשִׁים וְאֶחָד נָשִׁים חַיָּבִים, חוּץ מִבַּל תַּקִּיף וּבַל תַּשְׁחִית וּבַל תִּטַמָּא לַמֵּתִים, כְּלָלָא דַּוְקָא הוּא, וְיָלְפִינַן לֵיהּ מִדִּכְתִיב (במדבר ה) אִישׁ אוֹ אִשָּׁה כִּי יַעֲשׂוּ מִכָּל חַטֹּאת הָאָדָם, הִשְׁוָה הַכָּתוּב אִשָּׁה לְאִישׁ לְכָל עֲנָשִׁין שֶׁבַּתּוֹרָה:

⚖️ כתוב / מפרשים

בצד אחד מה שכתוב במשנה במפורש, ובצד השני פירוש, עם שם המפרש. הפירוש הוא דרך אחת להבין, לא חלק מהמשנה.

📜 **כתוב:** "כָּל מִצְוֹת הַבֵּן עַל הָאָב, אֲנָשִׁים חַיָּבִין וְנָשִׁים פְּטוּרוֹת"

💭 **מפרשים:** הרע"ב: אלה החובות "הַמֻּטָּלוֹת עַל הָאָב לַעֲשׂוֹת לִבְנוֹ", כמו "לְלַמְּדוֹ תוֹרָה, לְלַמְּדוֹ אֻמָּנוּת", ו"הָאָב חַיָּב בִּמְצָוֹת הַלָּלוּ לִבְנוֹ, וְהָאֵם פְּטוּרָה".

📜 **כתוב:** "וְכָל מִצְוַת עֲשֵׂה שֶׁהַזְּמַן גְּרָמָהּ, אֲנָשִׁים חַיָּבִין וְנָשִׁים פְּטוּרוֹת"

💭 **מפרשים:** הרע"ב: "כְּגוֹן שׁוֹפָר, סֻכָּה, לוּלָב, וְצִיצִית". אבל הכלל "לָאו דַּוְקָא": "אֵין לְמֵדִין מִן הַכְּלָלוֹת".

📜 **כתוב:** "חוּץ מִבַּל תַּשְׁחִית וּבַל תַּקִּיף וּבַל תִּטַמָּא לְמֵתִים"

💭 **מפרשים:** הרע"ב: כאן הכלל "כְּלָלָא דַּוְקָא הוּא", ונלמד מן הפסוק "אִישׁ אוֹ אִשָּׁה כִּי יַעֲשׂוּ מִכָּל חַטֹּאת הָאָדָם".

👩‍🏫 מהלך השיעור (45 דקות)

חומרים: דף המקורות (המשנה והרע"ב), דף עבודה, לוח

1. פתיחה: מיון כרטיסיות לפי קריטריון לבחירת הזוג (5 דקות)
2. קריאה משותפת: ארבעת הכללים והכלל החמישי (10 דקות)
3. הרע"ב: הגדרות ודוגמאות לכל כלל, טבלה על הלוח (10 דקות)
4. "אין למדין מן הכללות": מוצאים את היוצאים מן הכלל (10 דקות)
5. תרגול שאלת בגרות (סעיפים א-ב) וכרטיס יציאה (10 דקות)

💬 שאלות לדיון

הבנה (מה כתוב?)

1. מה ההבדל בין "מצוות הבן על האב" ובין "מצוות האב על הבן"?
2. תנו שתי דוגמאות למצוות עשה שהזמן גרמה ושתיים למצוות עשה שלא הזמן גרמה.

פרשנות (מה זה אומר?)

1. למה, לדעתכם, הרע"ב מביא דוגמאות שסותרות את הכלל? מה זה מלמד על הדרך שבה המשנה מנסחת כללים?
2. מה מיוחד בכלל של מצוות לא תעשה, ומאיפה לומדים אותו?

הערכה (מה דעתי?)

1. האם כלל שיש לו יוצאים מן הכלל הוא עדיין כלל שימושי? הביאו דוגמה מחיי בית הספר.
2. לפי הרע"ב, האב חייב ללמד את בנו אומנות. למה, לדעתכם, זו חובה דתית ולא רק עצה טובה?

🎓 שאלה בסגנון בגרות (20 נקודות, ניסוח מקורי)

קראו את משנה ז בפרק א של מסכת קידושין.

א. הסבירו את המושגים "מצוות הבן על האב" ו"מצוות האב על הבן", וכתבו מי חייב בכל אחת מהן. (6 נקודות)

ב. לפי הרע"ב, הכללים על מצוות עשה "לאו דווקא". הסבירו את הקביעה, והביאו דוגמה אחת לכל צד. (8 נקודות)

ג. הרמב"ם קובע שתפילין הן מצוות עשה שהזמן גרמה. כתבו את הנימוק לכך. (6 נקודות)

התשובה המלאה במחוון של דף העבודה.

🧭 התאמה לפי זרם

השיעור מתאים לשני הזרמים. ההבדל בדגשים:

ממלכתי

- דיון חברתי-היסטורי: איך המשנה מחלקת תפקידים במשפחה, ומה השתנה בחברה הישראלית היום.
- הורות ואחריות: הרשימה של "מצוות הבן על האב" (חינוך, מקצוע, שחייה) כתוכנית חינוך שלמה. מה הייתם מוסיפים היום?
- חשיבה משפטית: מה ההבדל בין כלל מוחלט לכלל "לאו דווקא", גם בחוק ובתקנון של בית הספר.

ממלכתי-דתי (חמ"ד)

- ההלכה למעשה: נשים ומצוות עשה שהזמן גרמה, והמנהג לקיים חלק מהן (שופר, סוכה, לולב).
- "אין למדין מן הכללות" כעיקרון בלימוד תורה שבעל פה, עם הדוגמאות שבדברי הרע"ב.
- מורא וכבוד הורים כהלכה מעשית: הדוגמאות שבדברי הרע"ב (לא לשבת במקומו, מאכיל ומשקה).

🏁 סיכום השיעור

חוזרים לשאלת היחידה: המשנה בונה סדר ברור של חובות, והרע"ב מזכיר שכל כלל צריך בדיקה. כל תלמיד כותב כלל אחד מהמשנה ויוצא מן הכלל אחד שלו.

🎟️ כרטיס יציאה (2 דקות)

בסוף השיעור כל תלמיד כותב על פתק שתי שורות:

1. דבר אחד שלמדתי היום: _____
2. שאלה אחת שעדיין יש לי: _____

💡 הערות למורה

הנושא רגיש בכיתות מסוימות. כדאי להציג את המשנה ואת הרע"ב כפי שהם, ולאפשר שאלות בלי להפוך את השיעור לוויכוח. נימוק הרמב"ם על תפילין מופיע בשאלות הבגרות; אפשר להציג אותו כתוספת בעל פה. למתקשים: דף עם תמיכה, ובו מחסן מילים, שאלות סגורות ומחוון משלו.

📝 בדף העבודה

טבלת חמשת הכללים, מיון מצוות, "אין למדין מן הכללות" ושאלה בסגנון בגרות. מחוון מלא בעמוד השני.

יש גם גרסה עם תמיכה (מחסן מילים, פחות שאלות, ומחוון משלה).

מקורות

- משנה, קידושין א, 7 (ספריא)
- רע"ב על קידושין א, 7 (ספריא)

מחוון: ארבעה כללים במצוות: מי חייב ומי פטור

1. **חלק א:** מצוות הבן על האב: האב חייב, האם פטורה (מילה, פדיון, תורה, אומנות, נישואין, שחייה). מצוות האב על הבן: בנים ובנות חייבים (מורא וכבוד: מאכיל ומשקה, לא יושב במקומו). עשה שהזמן גרמה: אנשים חייבים, נשים פטורות (שופר, סוכה, לולב, ציצית). עשה שלא הזמן גרמה: כולם חייבים (מזוזה, מעקה, אבדה, שילוח הקן). לא תעשה: כולם חייבים, חוץ מבל תשחית, בל תקיף ובל תיטמא למתים.
2. **חלק ב:** הזמן גרמה: לולב, סוכה, שופר (יש להם זמן בשנה). לא הזמן גרמה: מזוזה, מעקה, השבת אבדה (חובה בכל זמן).
3. **חלק ג:** (1) שני הכללים על מצוות עשה אינם מוחלטים, כי "אֵין לְמֵדִין מִן הַכְּלָלוֹת". (2) מצה בליל הפסח / שמחה במועדים / הקהל; תלמוד תורה / פרייה ורבייה / פדיון הבן. (3) הכלל של מצוות לא תעשה, "כְּלָלָא דַוְקָא הוּא", מן הפסוק "אִישׁ אוֹ אִשָּׁה כִּי יַעֲשׂוּ מִכָּל חַטֹּאת הָאָדָם" (במדבר ה).
4. 🎓 **בגרות:** (א) למשל: מצה בליל הפסח היא מצווה שהזמן גרמה, ובכל זאת נשים חייבות בה. (ב) כלל נותן תמונה כללית ונקודת מוצא ללימוד; היוצאים מן הכלל נלמדים ממקורות אחרים. הרע"ב עצמו מבחין בין כלל "לאו דווקא" לכלל "דווקא". לקבל ניסוח אחר עם נימוק.

🎓 **מחוון לשאלת הבגרות שבמערך:** א. מצוות הבן על האב: חובות האב כלפי בנו (מילה, פדיון, תורה, אומנות, נישואין, שחייה), האב חייב והאם פטורה. מצוות האב על הבן: מורא וכבוד, בנים ובנות חייבים. ב. "אין למדין מן הכללות": מצה, שמחה והקהל תלויות בזמן ונשים חייבות; תלמוד תורה, פרייה ורבייה ופדיון הבן אינן תלויות בזמן ונשים פטורות. ג. לפי הרמב"ם מניחים תפילין ביום ולא בלילה, ולכן הזמן קובע את המצווה.